

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омельян ПРІЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ — заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 6

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1895–1900)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2004

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Видано за підтримки Президента України
на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску
соціально значущих видань*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядник Мирон КАПРАЛЬ
Передмови — Я.ДАШКЕВИЧ, М.КАПРАЛЬ

Автори коментарів: М.Бандрівський, С.Білокінь, В.Брехуненко,
М.Капраль, Я.Книш, П.Кулаковський, О.Мельник,
Я.Мельник, Ю.Мицик, О.Моця, С.Панькова,
О.Русина, А.Тимошенко

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 966-603-223-6
ISBN 966-603-367-4 (т. 6)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2004
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2004
- © Передмови Я.Дашкевич, М.Капраль, 2004
- © Коментарі, автори, 2004

РОЗДІЛ IV

ОГЛЯДИ,
РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ

ПРИМІТКИ ДО ІСТОРІЇ КОЗАЧЧИНИ

з поводу книжки:

Бесіди про часи козацькі на Україні, Чернівці, 1898, с. 159, 12¹

I

Може, кого здивує, що я присвячую спеціальну статтю в науковій часописі невеличкій популярній книжці. Але є велика різниця між популярною компіляцією, позбавленою всякої оригінальності й зробленою спеціалістом популяризацією наскрізь самостійних результатів його власних студій, хоч би вони були й подані в якнайпопулярній формі. Таку популяризацію маємо отсе перед собою; маємо в ній результат наукових студій ученого і мусимо числитися з нею не менше, якби вони були висловлені не в книжці на 10 аркушів 12-ки, а в грубих волюмінах.

В своїх замітках я не маю заміру запускатись в полеміку з [исоко]-пов[ажаним] автором; в такій мало ще обробленій справі, як історія козащини протягом трьох століть (XVI—XVIII в.), багато ще суперечних питань, котрі можна ріжним способом рішати, з ріжних боків на них дивитись. Деякі спростування похибок, як я переконаний, — не залежних від самого автора, я подам по дорозі. Тепер застановлюсь над кількома з численних питань, порушених книжкою автора, а мої уваги прошу [исоко]-пов[ажаного] автора прийняти як доказ моєї уваги до його праці й поважання до його наукових студій.

Автор починає генезою козащини; він виводить її з заходів пограничних старост коло оборони; за браком воєнного (боярсько-шляхетського) стану старости почали роздавати “служби” громадам, а не одиницям упривілейованого стану, громади зобов’язались ставити з кожної “служби” одного вояка, зате адміністрація не мішалась до їх управи; “таким робом виник громадсько-вічевий устрій. Отсе правдоподібно і є те зерно, що стало початком козащини”. Перші звістки про нього автор бачить в згадці Бельського під 1489 (в книжці хибно 1481 р.) в повстанні Мухи і згадці київського привілею 1499 р. З початку XVI в. козаки займають вже значну територію, стрічаємо їх по старостах: Київському, Канівському, Черкаському, Переяславському, Білоцерківському, Вінницькому, Хмельницькому і ін. (с. 14—15¹). Шан[ований] автор сей свій погляд зв’язує з поглядом пок[ійного] Максимовича і між заступниками його називає й мене (с. 13); се дає повід мені до деяких пояснень.

Як і неб[іжчик] Максимович, я дійсно уважаю вихідною точкою в сій справі колонізаційні обставини. Покійний історик писав в своїм “Огляді

¹ Тут є lapsus calami [описка]: староства Білоцерківське і Переяславське з’явилися значно пізніше, на початку XVI в. їх не було.

полків і сотень”: “В ті часи не можна було міркувати про більшу користь від хліборобства, ніж від козаччини, бо треба було воювати для самого хліборобства. Наслідком такого життя хліборобської людності України було не тільки сформування козацької Запорозької Січі для відпору Кримській орді, але й розвиток в цілім українським народі козаччини як осібногo військового стану, що відділився від хліборобського посіпльства для оборони його ж. Зрештою, козак в домашнім житті був такий же хлібороб”. (Собр[ание] соч[инений], I, с. 655—656). Сей погляд цілком справедливий в своїй основі, хоч генеза козаччини в дійсності далеко більш скомплікована, а не так дуже проста. Поясню се як можна коротше, в границях своєї короткої замітки.

Пограниччя лісової й степової України від початку турецького натиску (поч[аток] Х в.) жило все життям, повним небезпечності і тривоги, і до неї цілої можна прикласти славну характеристику курян в “Слові о полку Ігоревім”: “Подъ трубами повити, подъ шеломи възлелѣяни, конецъ копия въскормлени, пути имъ вѣдоми, яругы имъ знаеми, луци у нихъ напряжены, тули отворени, сабли изострени”. І слово *козак*, що приходить вже в звіснім “Половецьким словнику” 1303 р. (Codex cumanicus. Ed. Cuun, с. 118) в значінні “сторожа”, може бути цілком приложено до цієї передової сторожі України. Але поруч з сим гартуванням і войовничістю мусив в парі йти розвій індивідуальності, свободолюбності; самі дбаючи про себе, віддалені від центрів князівсько-дружинного устрою, сі пограничники, певно, мало дбали про князівську владу і нерадо приймали її претензії; а князі знову мусили толерувати сю дуже потрібну для них граничну людність. В XIII в. пограничні побожани, болоховці, чернятинці за поміччю татар виломлюються з-під княжої власті і завзято борються; сі пограничні вороги князівсько-дружинного устрою — то прототип козаччини, а політика “людей татарських” випереджує змагання козацьких вождів від Косинського до Орлика — опертися на татарсько-турецьких силах в боротьбі з ворожим державним устроєм — польським і московським.

В таких же повних небезпечності й грози обставинах жила Україна, почавши від 80-х рр. XV в., коли Кримська орда стала в ворожі відносини до Литви й Польщі. Ціла колонізація тих пограничних земель була зметена, заціліли тільки кілька міст під захистом своїх замків, і в них тулилась ціла погранична людність: селяни пересиджували по містах і звідти виходили на роботу. Весь край жив на военній стопі, не тільки военний стан, але й міщанство й селянство: міщани й селяни в пограничних місцевостях зобов’язуються брати участь в обороні краю, тримати коней, “проти людей неприятельських... повинни конно, збройно бивати” (люстр[ація] Канівського староства, 1552 р.*), та й із власного інтересу мусили призвичаюватись до зброї, “рушниці мати і стріляти добре уміти” (житомирські міщани, 1552 р.*). Хліборобство, рибальство, взагалі господарство поза стінами міст мусили вони

провадити оружною рукою, як Лясота описує волинського селянина при кінці XVI в.: “Ідучи на роботу, несе на плечі рушницю, а до боку чіпає шаблю або меч”¹. Невичерпані, незвичайні природні багатства по обох боках Дніпра тим часом вабили людність у ріжних країв і виводили їх далеко від замків, на “уходи” рибальські, пасічніцькі, ловецькі і ін., де треба було перемешкувати довгі часи і для оборони лучитися в збройні ватаги. Але оборона непримітно переходила в зачіпки з ворогами, в напади на таких же уходників противного, татарського боку, на “луплення татарських чабанів” (технічний вираз), обопільні напади. Цювесни погранична людність розлазилась по тих “уходах” на десятки миль (так черкаські уходи сягали порогів на полудень, були на Ворсклі, Орелі, Сахарі, Тясмину, Інгулу й Інгульцю), тут жила вона цілі місяці, віддана сама собі, не знаючи ніякої власті над собою, вертаючись до замку тільки на зиму. Ся рухлива, неосіла, загартована воєнно-промислова людність і становить основу козаччини.

Ім’я козака вперше з’являється в 90-х рр. XV в.²; воно лише з часом здобуло собі право горожанства, спочатку ж уживалось для означення певного заняття, і то, здається, — з певним відтінком погорди або посміху, в усякім разі не означало якоїсь верстви або стану; спочатку — се люди ріжних верств, що бавляться козацтвом, а не козаца верства. Розуміється, таке козакування для більшості не було повсякчасним заняттям, ним бавились якийсь час, особливо замолоду, щоб потім перейти до інших занять (пор. поручення 1603 р. “аби отцове сыновъ своихъ на козацтво не выпускали”)³; з офіційного боку воно означало господарські промисли в “диких” степах, неофіційно — козацькі походи на татар, луплення чабанів і всяких переїжджих, і з сим двоїстим характером виступає вже в перших згадках — 1492 і 1499 рр.⁴

Серед сих степових авантюристів мусили траплятись люди всякого стану і національності; польські письменники XVI в. (Папроцький*, Гайденштайн і ін.) кажуть, що козаччина була воєнною школою для молодих шляхтичів; але головні і найбільш сталі контингенти давали всюди і завсіди пограничне українське поспільство і міщанство, найбільш загартовані і витривалі на ту страшну нужду і прикрості, зв’язані з козакуванням.

¹ Див. відомості, зібрані в моїй брошурі: Южнорусские господарские замки, с. 29.

² Звістка Бельського під 1489 р. може бути ретроспективною: сучасну йому назву міг він прикласти до давніших подій, як Стрийковський уживає сієї назви в оповіданні про події XIV в., тим більше, що під 1516 р. Бельський каже, що “тоді почалися у нас козаки” ([*Bielski*, *Kronika*], с. 991). Цюдо Мухи, то його повстання тільки аналогічне з пізнішою боротьбою козаччини з польсько-литовським устроєм, але не козаччина.

³ Кулиш, Матеріали, с. 26.

⁴ Акты Зап[адной] России, I, с. 194; Пуласький [*Pulaski*], *Stosunki Polski z tatarszczyzną*, с. 223.

Завдяки такому характеру козацької назви, спочатку в урядових актах козацьке ім'я стрічається досить рідко, і тимчасом як на Україні повно того козацтва, в урядових актах не можна тих козаків домацатись¹. Для прикладу вкажу на Барщину: се одно з козацьких гнізд в середині XVI в. — за часів походів Претвича*; Сверчовський між своїми “козаками” мав 200 барян; Коницький, що був ініціатором козацького походу на Волощину 1577 р., “бувши улюбленцем козаків, бо з ними двадцять років перебував” (Бельський [Bielski, Kronika], с. 1431), був теж барським шляхтичем². А тим часом, перешукавши численні документи Барського староства, не знайшов я тут і сліду козацької верстви: в дійсності “козакувала” тут дрібна шляхта, переважно руська. Такі гнізда дрібної руської шляхти-бояр сиділи коло Хмільника, Брацлава, Вінниці, і вони разом з міщанами мусили грати головну роллю в “козацьких” нападах, що виходили з сих повітів, де так само, як і в Барщині, в середині XVI в. не знаходимо спеціальної козацької верстви. Як бояри в сих повітах, в наддніпрянських, де боярства майже не було, в ролі козаків виступало міщанство; в урядових актах, як напр., в грамоті 1541 р. до київського воеводи³, козаки розуміються під загальною назвою міщан, і ще на початку XVII в. козаки — се значить “непослушні” міщани. Треба було довшого процесу, намноження людей, що спеціалізувались в козакуванні, аби козацтво відокремилось в осібну групу, з другого боку, — певної історичної традиції, щоб зробити з козацької назви признане урядом і самими козаками ім'я.

В середині XVI в. сей процес щойно в початках: в найбільшому центрі козащини — Черкасах найшлося 1552 р. яких півтретя ста козаків*. Із зростом колонізації Брацлавської й Київської України в другій половині XVI в., викликаним в значній мірі успіхом козацької боротьби з татарами, число їх мусило зростати значно, але незвичайно скорий численний й територіальний зріст козащини й сформування її в осібну версту настає аж тоді, як виробляється ідея козацького імунітету: що козак із своїм ґрунтом виключається із всякого адміністративного поділу й усякої звичайної судової чи адміністративної компетенції.

Се знову явище досить скомпліковане, де відіграли свою роллю вічні суперечки козаків із старостинськими й міщанськими урядами, протегування козаків урядниками задля своєї власної користі (на се неустанно і даремно нарікає центральне правительство почавши від другої чверті

¹ Для прикладу можна вказати на працю проф. В[ладимирського]-Буданова про колонізацію України* перед Люблінською унією, де він шукає і, не знаходячи козаків, догадується про їх знищення — [Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.)], с. 160 і далі.

² Див.: Акты Барского стар[оства], I, с. 292—293.

³ Акты Зап[адной] России, II, 354.

XVI в.)¹, проби правительства організувати козаків, а головню — почуття власної сили у самої козаччини. Хронологічно треба сей процес покласти на останок XVI в. і початки XVII в., та я вже не буду над ним тут застановлятися.

II

Шан[ований] автор “Бесід” приймає Баторієву реформу в її традиційній формі (6-тисячний реєстр, поділений на 6 полків, вибірний старший — гетьман); шан[ований] автор при тім не згадує про попередні й пізніші проби регуляції козаччини, так що Баторієва реформа прибирає й у нього те епохальне значіння в історії козаччини, яке вона мала в пізнішій козачій традиції, але якого не мала в дійсності. Я не буду застановлятися над цікавою історією цієї традиції: щодо самої речі, то видані дотепер матеріали для Баторієвої реформи дають досить ясно знати, в чім вона полягала і яке місце займає в історії козаччини, і я мушу тут коротко згадати про се, не зрікаючись надії перейти колись сю справу глибше й основніше.

Передовсім Баторієва реформа стає перед нашими очима як одна з численних проб польського правительства урегулювати козацьку справу. Сі заходи мають цілком ріжну мету на початку XVI в. і пізніше: до середини XVI в., поки В[елике] кн[язівство] Литовське і Польща ще не зневірилися в можливості відбитися від татар і турків, ті заходи мають на меті зміцнити козацьку силу й використати її якнайбільше против “бусурмана”; коли в другій чверті сталася радикальна переміна в литовсько-польській політиці і вона, залишивши боротьбу, стала купувати собі спокій дарунками та всякими уступками, всі заходи центрального правительства ідуть до того, аби здержати козаків від боротьби з татарами й турками, що провадили вони далі, не питаючись, як перед тим, так і тепер, про погляди Віленського чи Краківського двору. Центральне правительство виходило в сих планах з місцевої практики: почавши від перших років і потім протягом цілого століття бачимо, як пограничні старости й інші урядники уживають на державні потреби відділи, зложені з козаків². 1524 р. в[еликий] кн[язь] Литовський з огляду на прислуги, які робили козаки в боротьбі з татарами, доручав своїй “раді” зайнятися організацією регулярного корпусу з козаків: в[еликий] князь проектував наwerbувати тисячу або дві козаків, видавши їм сукна і грошей і сформувані з них залоги по Дніпру³; але сей план

¹ Щодо даремності, то див. ще документ, виданий недавно в “Записках [НТШ]”, т. XIX, miscellanea [Грушевський, Документ].

² Козацькі роти в документі: Архив Ю[го]-Зап[адной] России, III, I, № 1, походи О. Дашковича, П. Ляндкоронського, Претвича, козацька ватага з 64 мужа при Сенявськім 1566 р. — [Girska], Historia jazdy polskiej, Гурського, с. 25 etc.

³ Документи Московского архива [министерства] юстиции, I, с. 523.

в[еликого] князя, як і попередні його поручення про мобілізацію козаків, що він при тім згадує, очевидно, зістались без результату. Бельський згадує, що 1533 р. черкаський староста Дашкович* виступив з аналогічним проектом на соймі, але з того нічого не вийшло¹. 1541 р. той самий в[еликий] князь, вже для повздержання козаків від нападів на татар, вислав був свого дворянина, аби всіх козаків київських, канівських і черкаських переписав на реєстр для контролю, й поручив старостам пильнувати їх², але при тодішнім значінні козацтва спорядження реєстру було річчю і неможливою, і безпотрібною: хто не бавився козацтвом при нагоді! Можемо бути певні, що й з того “нічого не вийшло”.

Новий в[еликий] князь Жигимонт Август, коли турецько-татарські відносини примусили його задуматись над козацькою справою, вернувся до давнього проекту свого батька: зорганізувати козаків і взяти їх на плату, з тою ріжницею, що тим вже хотів повздержати їх від нападів.

Сеї план був заповіджений вже 1568 р.*³, а слідом Ж[игимонт] Август поручив коронному гетьману наwerbувати з-поміж козаків “певний почет” на королівську службу і платню; гетьман дійсно й набрав такий козацький полк, а король “виняв” сих козаків з-під власті й юрисдикції всяких урядів, настановивши (1570) спеціального “старшого і суддю над всіма козаками низовими”⁴. Судячи по пізнішим виказам — 1575—1576 рр. (перед т. зв. реформою Баторія), козацький полк, набраний Язловецьким, числив 300 мужа, що побирали по 10 золотих на рік і сукно⁵, але се була тільки частина козаччини, і перейняття на королівську службу сеї вибраної часті нічого не перемінило в відносинах. 1577 р. 600 своєвільних козаків, як рахує Бельський, ходили під проводом Шаха в Волощину і навели на Польщу нові клопоти. Та найліпше ілюзоричність Жигимонтової реформи показується з заходів Баторія.

По козацькім поході 1577 р. татари помстились нападом на Україну (1578) й, обложивши Острог, привели Острозького до приречення, що козаків буде вигнано з Низу; королеві теж було поставлено від турків і татар доконечною умовою, аби козаків приборкано; при тім татарський посол радив королеві, з одного боку, ужити репресій проти козаків, а з другого, —

¹ [Bielski, Kronika], вид[ання] Туровського, с. 1059. Звістка Бельського варта довір'я: один сучасний дневник (Monumenta Poloniae hist[orica], V, с. 899) дійсно нотує, що на то й сюди приїздив Eustachius Daschkowicz vir bello et militia clarus, хоч і не оповідає ближче нічого про самий сойм.

² Акты Юж[ной] и Зап[адной] Р[оссии], I, № 105.

³ Архив Юго-Западной России, III, I, № 37.

⁴ Акты Южной и Зап[адной] России, II, с. 176.

⁵ Górski, Historia piechoty, р. 35 і 242; Historia jazdy, р. 323: 1575 — super Kozacy Niżowe № 300, excepto panno per 2¹/₂ fl. facit 7500 fl. 1576 — super Cosacos Niżowych 300 per fl. 2¹/₂.

“przedniejszych z nich” взяти на свою королівську службу¹. Баторій, зайнятий війною з Гданськом, а маючи план московської війни, до котрої хотів ужити й татар, поспішивсь показати всяку охоту задовольнити турецько-татарські жадання, хоч вперед застерігся, що не сподіється від них пожаданого успіху: він пригадує Острозькому, аби йшов на Низ — ловити й виганяти козаків, видає драконські розпорядження проти них, обіцяє спробувати взяти козаків на службу, але zarazом заявляє ханові, що приборкати козаків неможливо ані репресіями, ані службою: пильнувати козаків в їх пустинях неможливо, і вони завсіди найдуть захист в Московській державі². При таких (дуже оправданім) скептицизмі всі заходи Баторія, хоч як ніби енергічні, виглядають на роботу ut aliquid fecisse videatur [задня годиться].

Про репресії й слідства Бельський каже, що з них нічого не вийшло (с. 1361). Щодо служби, то восени 1578 р. уложена у Львові така умова з козацькими відпоручниками:

козаки мають бути послушні своєму “найвищому справці” черкаському й київському старості М.Вишневецькому, іменованому королем на місце неб[іжчика] Язловецького, і зложать йому присягу в тім, що будуть послушні і додержать умов; вони не будуть воювати Волощини, кримських земель, округів Білгорода, Тегині й іншим не дозволять, а непослушних будуть гамувати;

правила, уложені з козаками неб[іжчиком] Язловецьким* щодо невільників і іншого, заховуються надалі;

кождий козак дістає річної плати по 6 кіп литовських і сукно за весь час московської війни, а по війні ту платню, яка була за Жигимонта Августа (себто 10 зл. і сукно)³.

Сю умову доповнює скарбова записка 1579 р.⁴, з котрої довідуємось,

¹ Acta Stephani Batoriei (Biblioteka ordynacyi Krasiniskich — Muzeum K. Świdzińskiego, т. V—VI), № 23, 25, 26; *Bielski [Kronika]*, р. 1425, 1441; Гайденштайн ([*Heidenstein*, *Dzieje Polski*], вид[ання] Спасовича), I, с. 286.

² Acta S[tephani] Batoriei, № 26.

³ Acta S[tephani] Batoriei, № 160, пор. № 189.

⁴ Ся записка видрукувана у Гурського [*Ćorski*], *Historia piechoty*, с. 242 (порівняти: *Źródła [dziejowe]*, IX, 2, с. 209), тож не від речі буде подати з неї що цікавіше:

Militibus Boristhesis Nizovii dictis anno 1579.

Tam ad custodiendum fines Regni, ab incursionibus Tartarorum, quam ad bellum contra duces Moschorum susceptis; quorum dux supremus per S. R. M. datus generosus Michael Wiśniowiecki, castellanus Braclaviensis et capitaneus Circasiensis, sub eius regimine servitia sua prestare S. R. M. et regno iuramento astriti esse tenentur.

Servitium eisdem indictum est per S. R. M. a festo sancti Nicolai 1578 in personis 500, in quamlibet pro anno integro per 15 flor. et panni Lundinensis cuilibet per ars. litv. 4.

Yanczi Bagier, notario eorundum Nizoviorum ratione stipendii illius super officium notariati, ad litteras S. M. R. data Cracoviae 29 Octobris 1578, flor. 50.

Joanni Oriszowski superintendenti eorundem Nizoviorum in personis № 30, cuilibet pro anno dimidio per flor. 7/15 et pannum Lundinense.

що служба козакам визначена була з кінцем 1578 р. (від свята Св. Миколая), в числі 500 мужа, з платою по 15 зл. на рік і по 4 литовські аршини ліонського сукна; що служити вони мали при обороні держави від татар і в війні з Московою, що, крім головного начальника М.Вишневецького*, був при них поручник (*superintendens*) Ян Оришовський з прибічною ротою 30 мужа і Янчи Бегер* писар (він був посередником короля в сих його зносинах з козаками, що привели до сієї умови)¹. Крім того, з інших джерел — з пізніших згадок знаємо, що Баторій надав козакам на військовий шпиталь м. Терехтемирів². Отсе й є т. зв. Баторієва реформа.

З вищеподаних звісток бачимо передовсім, що переведена Баторієм козацька організація була безпосереднім продовженням організації, що вже існувала перед тим, за часи Жигимонта Августа й по його смерті. Неясно, чи новий відділ, організований Баторієм, заступав місце того козацького полку, що ми бачили в 1575—1576 рр., чи існував поруч його; перше здається мені правдоподібнішим, бо про той попередній полк нема звісток в умові (хоч в московській війні стрічаємо полк з 300 козаків, але се, мабуть, випадкове повторення числа); я б висловив здогад, що під час козацьких походів в Волощину ті взяті на королівську службу козаки теж замішались до них, вийшли з послухності й організація розпалась; не без впливу на сю дезорганізацію могла зістатись і смерть гетьмана Язловецького († 1575)³. Скептичні погляди на можливість котрою-небудь дорогою приборкати козаків, висловлені Баторієм того ж 1578 р., і пояснення скарбової записки і самої умови, що козаків взято на службу для війни з Московщиною, наводять на гадку (я б її уважав майже певною), що організуючи новий козацький полк в трохи більшім, ніж попередній, числі, Баторій мав передовсім на меті придбати добру силу для нової війни з Московщиною, на другім плані стояла оборона полудневих границь і нарешті — задоволення татар і турків тою пробою приборкання козаків.

Зорганізований козацький полк з 500 мужа під проводом Оришовського, дійсно виступає в московській кампанії в 1579—1580 рр.; з попису його, спорядженого весною 1581 р., коли він, видно, вернувся з походу, бачимо, що він складався з 50 десятків, кождий під проводом отамана (десятого); крім того, було 50 мужа, що становили роту поручника; під час походу багато повступало до полку чужинців, — мабуть, на місце побитих — білорусинів і ріжних зайд (лотишів, “москвитинів” etc.). Сей полк (500 люда), — видно, пішаки⁴. Крім нього, брали участь в кампанії кілька

¹ Źródła dziejowe, т. IX, ч. 1, с. 216.

² Лясота в Мемуарах, вид[аних] Антоновичем, I, с. 161.

³ Ся думка була піднесена в диспуті над сим рефератом на засіданні Н[аукового] товариства ім. Шевченка.

⁴ Źródła dziejowe, XX, с. 155; пор. *Górski*, Historia piechoty, с. 243, Źródła [dziejowe], IX, 2, с. 216.

інших, менших полків козацьких: в рахунках 1579—1580 рр., крім згаданого 500-го козацького полку, при старості оршанським Филоні Кмитичу було ще сто кінних козаків; при воєводі полоцьким Дорогостайським в Полоцьку було 300 піших і 100 кінних козаків, при якимсь Івані Новельським — 100 піших, в Лівонії було 270 кінних козаків¹; правдоподібно, се були полки, що не входили в організацію, переведену самим Баторієм, зорганізовані поодинокими особами; власне, вже на сю, останню чверть XVI в. можемо покласти початки тих панських рот козацьких, чи зорганізованих по-козацьки, з котрими стрічаємось на кождім кроці в XVII в.² Властиве реєстрове козацтво, уживаючи пізнішого терміна, організоване Баторієм, — то тих 500 мужа під ближчим проводом Оришовського, і всі оповідання про 6000-й Баторієвий реєстр, то сильний анахронізм.

Тимчасом як певну частину *przedniejszych* козаків вербовано на королівську службу, на “*łotrowstwo*”, Баторій далі вигадував різні репресії (соймові постанови з грудня 1579 р. й універсал з січня 1580 р.)³, а ті, оправдуючи королівський скептицизм до сих заходів, далі вели свої зачіпки з землями Турецької держави, піддержуючи різних кандидатів на волоське господарство (1579—1580)⁴, а супроти репресійних заходів Баторія дійсно шукали собі опори у Московській державі⁵. Гайденштайн (II, 361) каже, що з кінцем Московської війни (1582) в ряд козаків прибуло багато відзвичаєних від спокійного життя вояків; але й без них козачина мусила бути дуже численна (1590 р. рахували їх, як каже Бельський, на 20 тис. — с. 1644). Козацький полк на королівській службі, під проводом Оришовського, існував далі — маємо звістку з 1583—1584, і пізніше⁶, але сей полк “послушних” з кількасот люда цілком тратиться серед маси вільного козацтва, з цілим рядом гетьманів, що виступають саме тепер, в 1585—1589 рр.: Михайло й Кирик Ружинські, Богдан Микошинський (1586), Лукіян Чернинський (1587), якийсь Кулага (1589) і т. ін.; похід за походом ідуть на турецькі й татарські землі, поки польське правительство, перестрашене перспективою турецької війни, не забралось наново (1590 р.) до репресій, з одного боку, і організування реєстрового козацтва, з другого; Мик[олі]

¹ Źródła dziejowe, IX, 2, с. 215—218, *Górski*, Hist[orya] jazdy, с. 23.

² Див. пописи козацьких рот з 1589—1590 рр. у Гурського: [*Górski*], Historia jazdy, с. 316—317.

³ Volumina legum, II, с. 206; Архив Юго-Зап[адной] Р[оссии], III, I, № 5.

⁴ Acta S[tephani] Batorei, № 81—87, 187—193.

⁵ Маємо факти пізніші, з 80-х рр., *Соловьев*, [История], VII, с. 609, с. 35, 243 і далі (вид[ання] 1894 р.).

⁶ *Górski*, Hist[orya] piechoty (w roku 1583 liczyło się ich na służbie 600, a obowiązki starszego pełnił Oryszowski — джерел, на жаль, не подано); Архив Ю[го]-Зап[адной] Р[оссии], III, I, № 6.

Язловецькому* поручено набрати 1000 люда “на погамування українного своєвільства”, а заразом, з огляду на перспективу турецької війни, взято на службу 3000 козаків¹. Одно слово, се було знов цілковите повторення того, що вже мало місце за Жигимонта Августа й Баторія.

Я не можу тут ширше розводитись, але і з сказаного на сей раз, здається, виходить ясно, що Баторієві заходи коло козаків не мали зовсім якогось епохального значіння для них, що сі заходи нічим особливим не відрізнялись від інших (тільки з часом все більші маси козацтва притягались на коронну службу) і, як і всі інші, впливали на еволюцію козаччини — не більше.

III

Моя друга примітка, одначе, зайняла забагато місця, коли б я схотів робити такі примітки і дальше, мусив би написати цілу книжку. Я обмежусь дальше тільки загальнішими увагами.

Звичайно відрізняють повстання Косинського і Наливайка як два осібні рухи; в дійсності Україна від виступлення Косинського і до кінця лубенської кампанії була в неустаннім русі, що часами заострявся, але все не переривався.

В діяльності Сагайдачного треба остро відрізнити фактичні здобутки козацтва від правно санкціонованих: як перші були великі, так незначні були другі. Політика Сагайдачного, як і багатьох його наступників, власне, характеризується сею, про око, безграничною податливістю перед неможливими жаданнями польського уряду, тимчасом як всі надії покладались на те, що в дійсності сі уступки не перейдуть в життя і козаччина фактично буде мати чи зараз, чи трохи згодом повну свободу. Ся уміркована політика, одначе, знаходить опозицію у більш радикальних елементів козаччини, і ся боротьба двох напрямів — дуже интересна сторона сього періоду, від Сагайдачного до Острянина (та й перед Сагайдачним вже маємо, напр., цілком в таким стилі боротьбу 1598 р. між уміркованими, під проводом Байбузи, і радикальнішими полоусовцями^{2*}); в останніх роках, власне, прибули деякі дуже цікаві матеріали для ілюстрації сієї боротьби* (як напр., боротьба Петражицького-Кулаги* з радикальнішими противниками, що закінчилася його смертю).

Про Хмельниччину не буду тут говорити: я про неї спеціально поговорю незадовго й висловлю свій погляд. В часи т. зв. Руїни поза ріжними партіями — московськими, польськими, турецько-татарськими не треба тратити з ока того, що є властивий *spiritus movens* [справжні мотиви] —

¹ *Córski*, *Hist[orya] piechoty*, с. 243.

² *Listy S[tanisława] Żółkiewskiego*, с. 86—90.

автономічні змагання старшини і соціально-економічна опозиція проти старшини (дуків) народних мас і їх репрезентанта — Запорожжя; від Б.Хмельницького і до Дорошенка автономісти готові хапатися разом і за Московщину, і за Польщу, і за Туреччину для досягнення свого політичного ідеалу, тимчасом як різні спекулянти смажать свою печеню при огні народної опозиції. Виговський і Дорошенко — се не заступники двох різних напрямів, а люди з одного кружка. І пізніше ще довго живуть ці політичні, автономічні змагання. Сказати, як автор “Бесід”, що при кінці XVII в. старшина цілком забула про автономічні завдання та дбала про власні інтереси, що то були часи найбільшої деморалізації серед старшини (с. 106), — буде забагато. Були між нею егоїсти й запроданці, але закинути їй в цілості повний брак політичних ідеалів не можна. Процес продажі політичних змагань за ціну суспільно-економічних вигід (загарбання земель і закріпачення люду та придбання дідичного упривілейованого становища) ішов довго, почавшись ще з третьої чверті XVII, ціле століття, вказаною російським правительством стежкою, а славна комісія 1767 р.* ще дуже недвозначно показала, що під дворянським попелом ще тліли автономічні недогарки.

Агонію козацького устрою в Гетьманщині можна б було оповісти трошки ширше і докладніше. Треба відріжнити Малоросійську колегію, заведену 1722 р. і зложену з самих великоросіян, що мала *de jure* [згідно з задумом] тільки служити апеляційним трибуналом і мати контролю над управою, що (кажу — *de jure*) мала зіставатись в руках генеральної старшини, від пізнішої, зорганізованої по смерті Д.Апостола, що мала сама правити і була зложена вже нарівно з великоросіян і українських старшин.

При виборі Апостола гетьманська власть далеко не була вернена до *statu quo ante* [до первісного стану] Полтавської катастрофи, вона була обмежена значно в порівнянні навіть з практикою останніх років Скоропадського і т. ін.

Ще два слова про саму форму. Книжка дає догадуватись, що ми маємо виклади, списані рукою слухача; взагалі при таких записуванні не одно псується: затрачується початкова перспектива, другорядне заступає головне і т. ін., а в сій книжці, де, як сказано на вступі, історія козаччини мала бути оглянена з “теоретично-філософського погляду” (с. 7), се особливо дає себе відчувати: що загальніше трактується річ, тим тонше мусить бути оброблення; було б пожаданим, аби при новім виданні автор сам переробив книжку; при тім могли б бути деякі усунені *lapsus calami* [описки], а деякі занадто короткі огляди поширені. Мова теж повинна б бути ліпша.

У Львові, 24/I (5/II) 1898

... редакцією "Лікарського збірника" дуже енергійно займався д-р *Е. Озаркевич*... — Євген Озаркевич (1861—1916) — український лікар та науковець, автор перших у нашій історії праць, написаних українською мовою, засновник і редактор "Лікарського збірника", про його життєвий шлях та наукову діяльність див.: *Ганіткевич Я.* Євген Озаркевич — один із засновників новітньої української медицини // *Він же.* Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи. — Львів, 2002. — С. 308—337.

с. 555 ... *І.Верхратський*... — (1846—1919), природознавець, педагог і філолог, почесний і дісний член, довголітній голова Математично-природописно-лікарської секції НТШ, редактор її "Збірника", автор перших шкільних підручників українською мовою з природничих наук.

с. 556 ... *О.Маковей*... — (1867—1925), письменник, літературний критик, журналіст і громадський діяч, був редактором "Зорі" (1894—1895), газети "Буковина" (1895—1897), входив до редколегії "Літературно-наукового вісника" (1898—1899), співредактор "Діла" та "Руслана".

... *О.Борковський*... — (1841—1921), публіцист та педагог, довголітній редактор часопису "Зоря" (1886—1897), співзасновник та редактор газети "Діло", співзасновник "Прогресу"; після заснування у 1898 р. "Літературно-наукового вісника" короткий час входив до складу редколегії.

М.К.

Примітки до історії козащини з поводу книжки:

Бесіди про часи козацькі на Україні, Чернівці, 1898, с. 159, 12°

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Примітки до історії козащини з поводу книжки: Бесіди про часи козацькі на Україні, Чернівці, 1898, с. 159, 12° // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. XXII. — Кн. II. — С. 1—14. Передрук зі збереженням первісної пагінації: Розвідки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1900. — Т. 3.

Рецензія М.Грушевського з'явилася наступного ж року після виходу в світ курсу лекцій В.Антоновича "Бесіди про козацькі часи на Україні". Судячи з тексту рецензії, її автор не був утаємничений в обставини появи та друку тексту книги (детальніше про ці обставини див.: *Антонович Д.* Дещо про "Виклади про козацькі часи на Україні" та про історичні погляди проф. Антоновича // *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. — К., 1991. — С. 12—16). Зокрема, М.Грушевський, очевидно, достеменно не знав, що "Бесіди" постали не внаслідок цілеспрямованих зусиль його вчителя, натомість як результат конспектування україномовного курсу лекцій, виголошеного В.Антоновичем у 1895—1896 рр. у Києві й відредагованого та видрукуваного, ймовірно, без відома В.Антоновича. Тому М.Грушевський обговорює книгу (в якій, до всього, не було зазначено ім'я автора), не враховуючи цього важливого чинника. Утім, не викликає сумніву, що вчений як блискучий знавець історіографічної ситуації в ділянці української історії здогадувався, чие ім'я з політичних міркувань видавці не вмістили на оправі книги: надто вже виразним був перегук багатьох концептуальних положень "Бесід" з попереднім козакознавчим доробком В.Антоновича. З аналогічної причини промовчав і сам М.Грушевський, полемізуючи лише зі знеособленим "автором".

Обговорюючи "популярну книжку", вчений не мав наміру окремо зупинитися на всіх представлених у ній проблемах. Зосередився лише на двох вузлових аспектах — на генезі українського козацтва та реформі Стефана Баторія. З решти питань він подав короткі, але концептуальні зауваги, виявивши при цьому звичну для себе толерантність до автора, якої іноді так бракує сьогоднішнім науковим дискусіям.

Найприкметнішою рисою рецензії М.Грушевського є її дослідницький характер. Учений подає обгрунтоване власне бачення заторкнених ділянок історії українського козацтва, передовсім генези та впровадження козацького реєстру. До того ж, як і у випадку зі статтею "Хмельницький і Хмельниччина", заявлені у рецензії спостереження лягли в основу розгорнутих концепцій, вплетених у тканину синтетичної "Історії України-Руси". Тож зазначену рецензію можна розглядати як своєрідну апробацію М.Грушевським своїх концептуальних напрацювань.

Окремих історичних осіб та вчених прокоментовано в примітках до статей “Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр.” та “Гетьман Богданко”.

с. 559 ... люстр[ація] Канівського староства 1552 р. — один із дванадцяти “пописів” українських замків, проведених у 1552 р. Люстрація видрукувана: Архив Юго-Западной России. — К., 1886. — Ч. VII. — Т. 1. — № 15.

... житомирські міщани, 1552 р. — йдеться про “попис” Житомирського замку 1552 р. Видрукуваний: Архив Юго-Западной России. — К., 1886. — Ч. VII. — Т. 1. — № 18.

с. 560 ... Папроцький... — Папроцький Бартош (біля 1543–1614) — польський публіцист і геральдист, автор праць “Panosza to jest wystawianie panów ruskich i podolskich”, “Historia żalosa na pretkości tatarskiej”, “Gwałt na pogany”, “Herby gycerstwa polskiego” та ін.

с. 561 ... Претвича... — Претвич Бернард — польський шляхтич, барський староста (1540–1551), теребовельський староста (1556–1562), автор твору “Apologia” (1550), останнє видання якої побачило світ у 1997 р. (див.: Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича. — Запоріжжя-Київ, 1997).

... працю проф. В[ладимирського]-Буданова про колонізацію України... — йдеться про працю М.Владимирського-Буданова “Население Юго-Западной России от второй половины XV века до Люблинской унии” (Архив Юго-Западной России. — К., 1890. — Ч. VII. — Т. 2).

... найшлося 1552 р. яких півтретя ста козаків — ці дані були зінтерпретовані М.Грушевським зі свідчень “попису” Черкаського замку 1552 р. (Архив Юго-Западной России. — К., 1886. — Ч. VII. — Т. 1. — С. 103).

с. 563 ... черкаський староста Дашкович... — Дашкович Євстафій (біля 1455–1535) — черкаський і канівський староста, уславився походами на татар і на московські землі, мав тісні зв’язки з козацтвом (Черкас Б. Остафій Дашкович — черкаський і канівський староста XVI ст. // Український історичний журнал. — К., 2002. — № 1. — С. 53–67).

Сей план був заповіджений вже 1568 р. ... — з уведених нещодавно до наукового вжитку джерел випливає, що Сигізмунд Август мав такий план ще в 1561 р. (Lietuvos Metrika. Кнуга 564 (1553–1567). Viešuju reikalu knuga 7. — Vilnius, 1996. — S. 53–54). Як з’ясував С.Леп’явко, звернення великого литовського князя в 1568 р. до козаків з пропозицією найнятися на державну службу за плату “прямо перегукується з таким же зверненням з 1561 р.” (Леп’явко С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). — Чернігів, 1999. — С. 31).

с. 564 ... Язловецьким... — Язловецький Юрій (1510–1575) — коронний гетьман (з 1569 р.), подільський (1567–1568) та руський (з 1569 р.) воевода, каштелян кам’янецький (з 1564 р.), староста кам’янецький (з 1547 р.), любачівський (з 1566 р.), летицький (з 1566 р.), снятинський (з 1573 р.) (Polski słownik biograficzny. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961. — Т. XI. — S. 121–123).

с. 565 ... головного начальника М.Вишневецького... — йдеться про Михайла Вишневецького (? — 1584) — українського князя, черкаського і канівського старосту (1559–1580), брацлавського каштеляна (1580–1581), київського каштеляна (1581–1584), любецького старосту (1584). (Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст. — Львів, 2000. — С. 333; Про зв’язки М.Вишневецького з козацтвом див.: Леп’явко С.А. Українське козацтво. — С. 17, 20–21, 75, 82–87, 90–93, 102–110, 126, 150).

... Янчи Бегер... — королівський коморник, угорець за походженням, перший писар реєстрового козацтва. У відомих на сьогодні джерелах востаннє згадується в 1583 р. (Стороженко А. Свод даних о Яне Орышовском, запорожском гетмане времен Стефана Баторія // Киевская старина. — К., 1897. — Т. LVI. — С. 142–143; Федорук Я. Запорозький писар Янча Бегер і виплата козацького жолду в епоху Стефана Баторія. 1578–1583 роки // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — К.; Львів, 2004. — Т. 2. — С. 267–288).

с. 566–567 ... Мих[олі] Язловецькому... — Язловецький Микола, син коронного гетьмана Юрія Язловецького, снятинський староста. Після смерті князя Михайла

Вишневецького в 1584 р. заступив його як офіційний патрон козацтва і старший над реєстровцями (Леп'явко С.А. Українське козацтво. — С. 150, 160–164, 191).

с. 567 ... *радикальнішими полоусовцями...* — йдеться про противників у козацькому середовищі поміркованої лінії поведінки стосовно Варшави, ватажком яких був Федір Полоус (Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VII. — С. 242–246, 284–287).

... *прибули деякі дуже цікаві матеріали для ілюстрації сеї боротьби...* — йдеться, очевидно, про опубліковані С.Голубевим листи козацьких гетьманів Івана Петрижицького-Кулаги та Андрія Гавриловича (Діденка), а також листи Владислава IV до козаків і джерела до історії козацтва в 1630–1632 рр. (Акты Московского государства. — Спб, 1890. — Т. 1. — С. 318, 327–336, 424–427, 428, 432–436; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. — К., 1883. — Т. 1. — С. 401–407, 450–453).

... *Петрижицького-Кулаги...* — Петрижицький-Кулага Іван (? 1632) — козацький гетьман, прихильник поміркованої лінії у стосунках з Варшавою, проявляв велику активність у відстоюванні інтересів козацтва та православної церкви під час безкоролів'я 1632 р. (Мицик Ю. Листи Петрижицького-Кулаги // Козацтво. — К., 1996. — № 1. — С. 15–23).

с. 568 ... *славна комісія 1767 р. ...* — йдеться про Уложенну комісію 1767 р. ("Комісію для укладення нового Уложення"), скликану Катериною II як дорадчий орган і розпущену як таку, що не виправдала сподівань імператриці. Про реакцію на ініціативу Катерини II в Гетьманщині див.: Максимович Г.А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. Часть Первая. Выборы и составления наказов. — Нежин, 1917.

В.Б.

Розділ V. НЕКРОЛОГИ

Пантелеймон Куліш [Некрологічна звістка]

Публікується за виданням: [Грушевський М.] Пантелеймон Куліш [Некрологічна звістка] // ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XV. — Б. с. Коротка некрологічна вістка вийшла в траурній рамці без підпису, але збережений автограф М.Грушевського засвідчує його авторство. Автограф зберігається у: ЦДАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 47, арк. 64.

З великої літератури та бібліографії про визначного українського письменника та історика Пантелеймона Куліша (1819–1897) подаємо найважливіші позиції.

Бібліографія: Дорошенко В. Найновіша література про П.Куліша: інформаційний огляд видань і розвідок за останні 15 літ. — ЗНТШ. — Львів, 1927. — Т. 148; *Кирилюк Є.П.* Бібліографія праць П.О.Куліша та писань про нього. — К., 1929; Пантелеймон Куліш (1819–1897): бібліографічний покажчик. — Суми, 1994.

Основна література: Дорошенко Д.І. П.Куліш: огляд його життя й літературної та наукової праці. — Берлін, 1923; Пантелеймон Куліш / Зб. праць. — К., 1927; П.О.Куліш: матеріали і розвідки. — Львів, 1929–1930. — Т. 1–2; *Lutsky G.* Panteleimon Kulish: a sketch of his life and times. — New York, 1983; Пантелеймон Куліш: матеріали і дослідження. — Львів, 2000.

с. 571 ... *особливо у першій своїй праці...* — йдеться про його першу велику історичну працю, див.: Куліш П.А. Записки о Южной Руси. — Спб, 1856. — Т. 1; 1857. — Т. 2.

Полишаючи будучинні оцінку його діяльності... — М.Грушевський неодноразово цитував та коментував праці П.Куліша упродовж своєї довголітньої наукової праці, проте тільки в одній статті детальніше зупинився на його історичній спадщині, див.: *Грушевський М.С.* В тридцять роковини Куліша: соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. — Київ, 1927. — № 1–2. — С. 9–38.

З М І С Т

<i>Я. Дашкевич</i> . Михайло Грушевський наприкінці XIX ст.	I
<i>М. Капраль</i> . Від упорядника	XIV
Розділ I. АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ, ПЕРЕДМОВИ	1
Виймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку	3
Опись Львівського замку р. 1495	144
Метрика Самбірська. Подробиці з історії відносин релігійних	154
Кілька духовних віршів з Галичини	161
Співаник з початку XVIII в.	175
Описі Ратенського староства з 1500—1512 рр.	259
До історії “руського обряду” в старій Польщі	292
До історії “руського обряду” в давній Польщі	294
До питання про правно-державне становище київських князів XV в.	301
Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр.	305
Кілька документів з життя Забузької Русі XVI в.	333
Передмова [до т. I “Етнографічного збірника”]	343
Передмова [до т. II “Етнографічного збірника”]	345
[Передмова до т. XIX “Руської історичної бібліотеки”]	347
[Передмова до т. XX “Руської історичної бібліотеки”]	349
Передне слово [до т. XXXI—XXXII “Записок НТШ”]	352
Передне слово [до т. XXXV—XXXVI “Записок НТШ”]	355
Вступне слово редакції [до т. VII “Руської історичної бібліотеки”]	356
Розділ II. АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ	357
Молотівське срібло	359
Молотівське срібло. Археологічна замітка	361
Печатка м[итрополита] Константина з Звенигорода	367
Похоронне поле в с. Чехах (археологічна розвідка)	369
Звенигород Галицький (історично-археологічна розвідка)	389
Печатка з Ступниці під Самбором	414
Розділ III. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	417
Гетьман Богданко. Критично-історична розвідка	419
Галицьке боярство XII—XIII в.	435
Анти (“Antai, Antes). Уривок з “Історії України-Руси”	452
Анти. Реферат	465
Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз	466
Портрет Хмельницького з вид[ання] 1683 р. (До портрета)	490
Чи було між руськими племенами плем'я хорватів? Реферат	492

Розділ IV. ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ	493
Нововидані пам'ятки давнього письменства руського	495
Нові розвідки з історії давньої Руси	512
Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в р. 1895. Записка для загального збору р. 1896	534
Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в 1896 і 1897 рр. Записка для загального збору 1898 р.	542
Наукове Товариство імені Шевченка і його діяльність в 1898 р.	550
Примітки до історії козащини з поводу книжки: Бесіди про часи козацькі на Україні	558
Розділ V. НЕКРОЛОГИ	569
Пантелеймон Куліш [Некрологічна звістка]	571
Петро Лебединцев — Іван Малишевський (Некролог)	572
В.Васілевський (Некролог)	574
Посмертні згадки (А.Скальковський, Е.Кунік, В.Ястребов)	575
Микола Гулак. Посмертні згадки	577
Е.Рудіковський — В.Луцкевич (Некрологічна згадка)	580
КОМЕНТАРІ	582
СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	644
ПОКАЖЧИК	654

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 6

Серія "Історичні студії та розвідки (1895–1900)"

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>С.Довба</i>
Комп'ютерний набір і верстка	<i>Л.Гринчишин</i>
Коректори	<i>Р.Гамада, М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянчин</i>

Здано на складання 03.06.2004. Підп. до друку 11.11.2004. Формат 70x100¹/₁₆.
Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 54,82. Умовн. фарбовідб. 55,22.
Обл.-вид. арк. 44,98. Додатк. накл. 2000 прим. Свідоцтво держ. реєстру:
серія ДК № 22. Вид. № 03. Зам. 529-4.

Державне спеціалізоване видавництво "Світ" 79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Надруковано з готових діапозитивів на ВАТ "Львівська книжкова фабрика "Атлас"
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 6: Серія "Історичні студії та розвідки (1895–1900)". — 2004. —
696 с.

ISBN 966-603-223-6; 966-603-367-4 (т. 6).

Шостий том зібрання праць М.Грушевського є другим томом серії "Історичні студії та розвідки" і охоплює період 1895–1900 рр. У ньому вміщені публікації документів, джерелознавчі розвідки і передмови, історичні статті та науково-інформаційні матеріали.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 966-603-223-6

ISBN 966-603-367-4 (т. 6)